

કલ્પસૂત્ર*

કલ્પસૂત્રની પ્રતિઓનું સ્વરૂપ

ભાષા અને મૌલિક પાઠો—આજે આપણા સામે કલ્પસૂત્રની જે પ્રાચીન તાડપત્રીય કે કાગળની પ્રતિઓ વિદ્યમાન છે, તેમાં વિક્રમના તેરમા સૈકા પહેલાંની એક પણ પ્રતિ નથી. તેમાં પણ ખંભાતના શ્રી શાંતિનાથજીના પ્રાચીન તાડપત્રીય ભંડારની એક પ્રતિ, કે જે વિક્રમ સંવત ૧૨૪૭માં લખાયેલી છે, તેને યાદ કરતાં બાકીની બધીય પ્રતિઓ વિક્રમના ચૌદમા અને પંદરમા સૈકાની અને મોટા ભાગની પ્રતિઓ તે પછીના સમયમાં લખાયેલી છે. આ બધી પ્રતિઓમાં ભાષાદૃષ્ટિએ અને પાઠોની દૃષ્ટિએ ઘણું ઘણું સમ-વિષમપણું છે, અને પડી ગયેલા પાઠો, ઓછાવત્તા પાઠો તેમ જ અશુદ્ધ પાઠોની પરંપરા વિષે તો પૂછવાનું જ શું હોય ! આજે આપણા માટે અતિદુઃખની વાત એ છે કે, જેસલમેરદુર્ગના ખરતરગચ્છીય યુગપ્રધાન—પ્રવર આચાર્યશ્રી જિનભદ્રસૂરિના પ્રાચીનતમ જૈન જ્ઞાનભંડારમાંથી મળી આવેલ અનુમાન દશમા સૈકાની આસપાસમાં લખાયેલી વિશેષાવશ્યક મહાભાષ્યની પ્રતિ જેવા કોઈ રડયાખડવા અપવાદ સિવાય, કોઈ પણ જૈન આગમની મૌલિક પ્રાચીન કે અર્વાચીન સાદ્યંત સાંગોપાંગ અખંડ શુદ્ધ પ્રતિ એક પણ આપણા સમક્ષ નથી. તેમ જ ચૂર્ણિકાર, ટીકાકાર આદિએ કેવા પાઠો કે આદર્શને અપનાવ્યા હતા એ દર્શાવનાર આદર્શો—પ્રતિઓ પણ આપણા સામે નથી. આ કારણસર કલ્પસૂત્રની મૌલિક ભાષા ને તેના મૌલિક પાઠોના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવો આપણા માટે અતિદુઃકર વસ્તુ છે. અને એ જ કારણને લીધે આજના દેશી—પરદેશી ભાષાશાસ્ત્રજ્ઞ વિદ્વાનોએ આજની અતિઅર્વાચીન હસ્તપ્રતિઓના આધારે જૈન આગમોની ભાષા વિષે જે કેટલાક નિર્ણયો બાંધેલા છે કે આપેલા છે, એ માન્ય કરી શકાય તેવા નથી. જર્મન વિદ્વાન ડૉ. એલ. આલ્સટાઈ^૧ મહાશય ચાલુ વર્ષમાં જેસલમેર આવ્યા ત્યારે તેમની સાથે આ વિષેની ચર્ચા થતાં, તેમણે પણ આ વાતને માન્ય રાખીને જણાવ્યું હતું કે “ આ વિષે પુનઃ ગંભીર વિચાર કરવાની જરૂર છે.”

આ પરિસ્થિતિમાં કલ્પસૂત્રની મૌલિક ભાષા અને તેના મૌલિક પાઠોની ચિંતાને જતી કરીને, માત્ર એની અત્યારે મળી શકતી પ્રાચીન પ્રતિઓ અને ચૂર્ણિ, ટિપ્પનક, ટીકાકાર વગેરેનો આશ્રય

* ‘કલ્પસૂત્ર’ના સંપાદનની (પ્રકાશક—શ્રી સારાભાઈ મણિલાલ નવાળ, અમદાવાદ, સને ૧૯૫૨) પ્રસ્તાવનામાંથી.

લઈ મૌલિક પાઠોની નજીકમાં આવી શકે તેવી આવૃત્તિ તૈયાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને તે સાથે વિવિધ પાઠબેદો અને પ્રત્યન્તરોની નોંધ પણ તે તે સ્થળે આપી છે. શ્રી ચૂર્ણિકાર ભગવાન સામે જે કેટલાક પાઠો હતા, તે આજની અમે તપાસેલી સંખ્યાબંધ પ્રતિઓ પૈકી કોઈ પણ પ્રતિમાંથી મળી શક્યા નથી. ટિપ્પનકકાર શ્રી પૃથ્વીચન્દ્રસૂરિ પણ કેટલીક વાર ચૂર્ણિકારને જ અનુસરે છે; પણ તેટલામાત્રથી એમ માની લેવું ન જોઈએ કે તેમણે એ બધા પાઠો પ્રત્યન્તરોમાં નજરે જોયા જ હશે. કદપકિરણાવલિકાર મહોપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગરજી અનેકાનેક પાઠબેદોની નોંધ સાથે ચૂર્ણિકારે સ્વીકારેલા પાઠોની નોંધ આપે છે, પરંતુ તેથી ચૂર્ણિકાર ભગવાને માન્ય કરેલા પાઠો તેમણે કોઈ પ્રતિમાં જોયા હોય તેમ માનવાને કશું જ કારણ નથી. એક વાત ખાસ નોંધપાત્ર છે કે, ખંભાતની સં. ૧૨૪૭ વાળી પ્રતિ, જે મારા પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સામેલ છે તે, કિરણાવલી ટીકાકાર સામે પણ જરૂર હાજર હતી. આ પ્રતિના પાઠબેદોની નોંધ કિરણાવલીકારે ઠેકઠેકાણે લીધી છે. ચૂર્ણિકાર મહારાજ સામે જે કેટલાક પાઠો હતા, તે આજની ટીકાઓ વાંચનારને નવા જ લાગે તેવા છે. એ પાઠબેદોની નોંધ અમે ચૂર્ણિ અને ટિપ્પનકમાં તે તે સ્થળે પાદટિપ્પણીમાં આપી છે અને આગળ ઉપર આ પ્રાસ્તાવિકમાં પણ આપીશું.

પ્રતિઓમાં શબ્દપ્રયોગોની વિલિનતા—(૧) આજે કદપસૂત્રની જે સંખ્યાબંધ પ્રતિઓ આપણા સમક્ષ વિદ્યમાન છે તે પૈકી મોટા ભાગની પ્રાચીન પ્રતિઓમાં, જ્યાં શબ્દોચ્ચારમાં કહિનતા ઊભી થતી હોય તેવાં સ્થળોમાં, અસ્પષ્ટ ‘ય’ શ્રુતિવાળા જ પાઠો વ્યાપક રીતે જોવામાં આવે છે; જેમ કે, ઋણિયાણ, તિત્થયરે, આયયણાં, આયાઈસુ, સવ્વાહય ઇત્યાદિ; જ્યારે કોઈ કોઈ પ્રાચીન પ્રતિઓમાં અને કેટલીક અર્વાચીન પ્રતિઓમાં ‘ય’ શ્રુતિ વિનાના જ પાઠો વ્યાપક રીતે જોવામાં આવે છે. આ વિષે પ્રાચીનતા ક્યા પ્રયોગની, એ નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે. તે છતાં એટલી વાત તો ચોક્કસ જ છે કે, આઝઅણાં, આઝાઈસુ, વઅણાં વગેરે શબ્દો જે રીતે લખાય છે તે રીતે બોલવા ધણા મુશ્કેલીભર્યાં આપણી જીભને લાગે છે. સંભવ છે, અતિપ્રાચીન કાળમાં આ શબ્દો આ રીતે જ લખાતા હોય અને ઉચ્ચારમાં ‘ય’ શ્રુતિ કરાતી હોય. એ ‘ય’ શ્રુતિને જ વૈચારણ્યએ સૂત્ર તરીકે અપનાવી લીધી હોય. આ વિષે ગમે તે હો, પણ આપણી જીભ તો આવા પ્રયોગોના ઉચ્ચારણમાં વિષમતા જરૂર અનુભવે છે અને આવા પ્રયોગો સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ માટે આપણી ધીરજ પણ માગી લે છે. એ ધીરજ વ્યાપક રીતે દુર્લભ હોવાથી અર્વાચીન પ્રાકૃત ભાષામાં ‘ય’ શ્રુતિએ વ્યાપકપણું લીધું હોવાનો વધારે સંભવ છે.

(૨) પ્રાકૃત ભાષામાં જ્યાં અસ્પષ્ટ ‘ય’ શ્રુતિ કરવામાં આવે છે, ત્યાં કદપસૂત્રની કેટલીક પ્રતિઓમાં ‘ઈ’ કરાવેલો પણ જોવામાં આવે છે, જેમ કે ચ્ઙ્ ચ્ઙ્ત્તા વગેરે. આવા પ્રયોગો પ્રાચીન પ્રાકૃત ગ્રંથમાં ઘણું સ્થળે જોવામાં આવે છે. આચાર્ય શ્રી ધર્મધોષસૂરિએ ચૈત્યવંદનભાષ્ય ઉપરની સંઘાચાર-ટીકામાં આપેલી પ્રાકૃત કથાઓમાં આવા પ્રયોગો જ વ્યાપક રીતે આપેલા છે, જેને લીધે ક્યારેક ક્યારેક અર્થ મેળવવામાં મૂંઝવણ પણ ઊભી થાય છે. એ ગમે તેમ હો, પ્રયોગોની પસંદગી એ ગ્રંથકારોની ઇચ્છા ઉપર જ આધાર રાખે છે.

(૩) અર્વાચીન પ્રાકૃત ભાષામાં અને ગ્રંથપ્રતિઓમાં “હ્રસ્વઃ સંયોગે” (સિદ્ધહેમ ૮-૧-૮૪) એ વ્યાકરણનિયમને અનુસરીને સંયોગમાં ગુત્ત શુત્ત પુણિણા વુક્કંત વગેરેમાં હ્રસ્વ સ્વરને પ્રયોગ જોવામાં આવે છે, પરંતુ પ્રાચીન કાળની પ્રાકૃત ભાષાઓમાં આ નિયમને કશું જ સ્થાન ન હતું. એ જ કારણ છે કે પ્રાકૃત ભાષાના દરેકેદરેક આગમગ્રંથો, પ્રકરણગ્રંથો તેમ જ કથાસાહિત્ય ગ્રંથોની પ્રાચીન, પ્રાચીનતમ લિખિત પ્રતિઓમાં હ્રસ્વ સ્વરને અદ્વલે ગોત્ત, થોત્ત, પોણિમા, વોક્કંત એ પ્રમાણે

શુરુસ્વરનો પ્રયોગ જ મુખ્યત્વે જોવામાં આવે છે. અને આ જ નિયમ કટપસૂત્રને પણ લાગુ પડે છે.

(૪) પ્રાચીન કાળમાં પ્રાકૃત ભાષામાં માત્ર સન્તિ કન્તિ મન્તિ વગેરે પ્રયોગોમાં પરસવર્ણ તરીકે 'ન' વ્યંજનને સ્થાન હતું, તે સિવાય પ્રાકૃતમાં 'ન' વ્યંજન સ્વીકારવામાં જ નહોતો આવ્યો. એ જ કારણ છે કે કોઈ પણ પ્રાકૃત ભાષાના અંતની પ્રાચીન હાથપોથીઓમાં 'ન' ને બદલે ણમો, ણરં વ ણારીં વા, ણાર્ણં વગેરેમાં 'ણ' નો પ્રયોગ જ જોવામાં આવે છે. **નાટ્યશાસ્ત્રના** પ્રણેતા મહર્ષિ **ભરતે** તેમના નાટ્યશાસ્ત્રમાં અધ્યાય ૧૭માં જ્યાં પ્રાકૃત ભાષાના નિયમો આપ્યા છે, ત્યાં તેમણે નીચેના પદ્ધ દ્વારા પ્રાકૃત ભાષામાં 'ન' નથી એમ જણાવ્યું છે—

ए-ओकारपराङ्, अंकारपरं च पायए णत्थि ।

व-सगारमङ्गिमाणि य, क-चवग्ग-तवग्गणिहणाइं ॥

કટપ(બૃહત્કટપ)સૂત્ર ચૂર્ણિકારે તેમ જ ટીકાકાર આચાર્ય શ્રી **મલયગિરિસુરિ**એ પણ **કટપભાષ્યની** સક્રયપાયયવયણાણ૦ ગા૦ ૨ ના વ્યાખ્યાનમાં પણ પ્રાકૃતલક્ષણનો નિર્દેશ કરતાં ઉપયુક્ત ભરતમુનિપ્રણીત લક્ષણગાથાનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

(૫) અર્વાચીન પ્રાકૃતમાં “ ક-ગ-ચ-જ-ત-દ-પ-ય-વાં-પ્રાયો લુક્ ” (સિદ્ધહેમ ૬-૧-૧૭૭) આ નિયમનું અનુસરણ જેવું જોવામાં આવે છે તેવું અને તેટલું પ્રાચીન કાળમાં ન હતું. તેમ જ “ સ્-વ-ઘ-ભામ્ ” (સિદ્ધહેમ ૬-૧-૧૮૭) વગેરે નિયમોને પણ એટલું સ્થાન ન હતું. આ કારણસર પ્રાચીન પ્રાકૃત અને અર્વાચીન પ્રાકૃતમાં ઘણી વાર શબ્દપ્રયોગોની આગતમાં સમ-વિષમતા જોવામાં આવે છે.

(૬) આ ઉપરાંત કટપસૂત્રની પ્રતિઓમાં જ્યાં સામાસિક પદો છે ત્યાં શુરુસ્વદીર્ઘસ્વર તેમ જ વ્યંજનોના દ્વિભાવ-અદ્વિભાવ વગેરેને લક્ષીને શબ્દપ્રયોગોમાં કે પાઠોમાં ઘણા ઘણા વિપર્યાસ જોવામાં આવે છે, જે મોટે ભાગે નક્લ કરનાર લેખકોને આભારી છે.

ઉપર મેં સંક્ષેપમાં પ્રાચીન અર્વાચીન પ્રાકૃત ભાષા અંગેના નિયમો વિષે જે કાંઈ જણાવ્યું છે, તેને લીધે પ્રાચીન-અર્વાચીન અંત્યપ્રતિઓમાં શબ્દપ્રયોગોની સમ-વિષમતાને લગતા ઘણા ઘણા પાઠભેદો થઈ ગયા છે. આ પાઠભેદો સ્વાભાવિક રીતે જ થઈ ગયા નથી, પરંતુ પાઠ્યગના આચાર્યોએ જાણીબૂજીને પણ આ શબ્દપ્રયોગોને સમયે સમયે બદલી નાખ્યા છે; અથવા પ્રાચીન પ્રાકૃતભાષાના પ્રયોગો સાથેનો સંપર્ક ઓછો થવાને લીધે જ્યારે મુનિવર્ગ સહેલાઈથી તે તે શબ્દપ્રયોગોના મૂળને સમજી શકતો ન હોવાથી શ્રી અભયદેવાચાર્ય, શ્રી મલયગિરિ આચાર્ય વગેરેને તે તે શબ્દપ્રયોગો બદલી નાખવાની આવશ્યકતા જણાઈ અને તેમણે તે તે શબ્દપ્રયોગોને બદલી પણ નાખ્યા છે. આમ કરવાથી અંત્યનો વિષય સમજવામાં સરળતા થઈ, પરંતુ બીજા બાજુ જૈન આગમોની મૌલિક ભાષામાં ઘણું જ પરિવર્તન થઈ ગયું; જેને લીધે આજે ‘ જૈન આગમોની મૌલિક ભાષા કેવી હતી ’ તે શોધવાનું કાર્ય દુષ્કર જ થઈ ગયું. આ પરિવર્તન માત્ર અમુક આગમ પૂરતું મર્યાદિત નથી, પરંતુ દરેકદરેક આગમમાં અને એથી આગળ વધીને ભાષ્ય-ચૂર્ણિત્રથોમાં સુધ્ધાં આ ભાષાપરિવર્તન દાખલ થઈ ગયું છે. એટલે જૈન આગમોની મૌલિક ભાષાના શોધકે જૈન આગમ-ભાષ્ય આદિની જુદા જુદા કુલની પ્રતિઓ એકત્ર કરીને અતિ ધીરજથી આ નિર્ણય કરવાની જરૂર છે.

આ સ્થળે, જરા વિષયાંતર થઈને પણ, એટલું જણાવવું અતિ આવશ્યક માનું છું કે, ભાષા-દૃષ્ટિએ જૈન આગમોનું અધ્યયન કરનારે જેસલમેરના કિલ્લાના શ્રી જિનભદ્રીય જ્ઞાનભંડારની તેમ જ

લોકાગચ્છના ભંડારની અને તે ઉપરાંત આચાર્યવર શ્રી જમ્બૂસૂરિ મહારાજના જ્ઞાનભંડારની ભગવતી-સૂત્રની—એમ તાડપત્રીય પ્રાચીન ત્રણેય પ્રતિઓ જરૂર જોવી જોઈ એ. પાટણુ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરમાં પધરાવેલા સંઘના જ્ઞાનભંડારની અનુયોગદ્વારસૂત્રની પ્રતિ પણુ જોવી જોઈ એ. જેસલમેરના કિદકાના ઉપર્યુક્ત ભંડારની અનુમાન દશમા સૈકાની આસપાસમાં લખાયેલી વિશેષાવશ્યક ભાષ્યની પ્રતિ પણુ ભૂલવી ન જોઈ એ. આ ઉપરાંત જૈન આગમ ઉપરના ભાષ્યત્રયો અને ચૂર્ણિત્રયોનું પણુ આ દષ્ટિએ અવલોકન કરવું જોઈ એ. આ બધા અવલોકનને પરિણામેય જૈન આગમોની મૌલિક ભાષાનું વાસ્તવિક દિગ્દર્શન કરાવવું અશક્યપ્રાય છે, તે છતાં આ રીતે એ ભાષાના નજીકમાં પહોંચી શકવાની જરૂર શક્યતા છે. અસ્તુ, હવે મૂળ વિષય પર આવીએ.

ઉપર જણાવવામાં આવ્યું તેમ, પાછળના આચાર્યોએ આગમસૂત્ર આદિની ભાષામાં સમયે સમયે ઘણું ઘણું પરિવર્તન જરૂર કર્યું છે, તે છતાં ઘણેય સ્થળે તે તે મૌલિક ભાષાપ્રયોગો રહી જવા પામ્યા છે. એટલે એ રીતે, મેં જે પ્રતિને મારા સંશોધન અને સંપાદનમાં મૂળ તરીકે રાખી છે તેમાં પણુ તેવા પ્રયોગો વિદ્વાનોને ઠેકઠેકાણે જોવા મળશે. કેટલાક ખાસ તેવા પ્રયોગોના પાંદોદો પણુ આપવામાં આવેલા છે.

મારા સંશોધનમાં જે ચ-છ નામની પ્રતિઓ છે, તેમાં 'ત'કારબહુલ પાઠો છે. ભરતનાટ્ય-શાસ્ત્રના ૧૭મા અધ્યાયમાં શકારબહુલ, દકારબહુલ, નકારબહુલ, ચકારબહુલ, ઉકારબહુલ, તકારબહુલ આદિ પ્રાકૃતભાષાપ્રયોગો વિષે જે, તે તે પ્રદેશની પ્રાકૃતભાષામાં કે ભાષાપ્રિયતાને લક્ષીને વહેંચણી કરવામાં આવી છે તે, તે કાળમાં ભલે પ્રચલિત કે ઉચિત હો; પરંતુ પાછળના જમાનામાં તે પ્રાકૃત-ભાષા દરેકેદરેક પ્રદેશમાં ખીચકું બની ગઈ છે અને તે જ રીતે વિવિધ કારણોને આધીન થઈને જૈન આગમોની મૌલિક ભાષા પણુ ખીચકું જ બની ગઈ છે. એટલે જૈન આગમોની મૌલિક ભાષાનું અન્વેષણ કરનારે ઘણી જ ધીરજ રાખવી જરૂરી છે.

સૂત્રાંક—આજે આપણા સામે કલ્પસૂત્રની જે પ્રાચીન પ્રતિઓ તાડપત્રીય કે કાગળની વિદ્યમાન છે, તે પૈકી કોઈમાં પણુ સૂત્રોના અંકો નથી. માત્ર સોળમા-સત્તરમા સૈકાની,—ખાસ કરી સત્તરમા સૈકાની—પ્રતિઓમાં સૂત્રાંકની પદ્ધતિ મળે છે. પરંતુ તે સૂત્રાંકસંખ્યા ઘણી વાર તે મેળ વિનાની જોવામાં આવે છે. એટલે મેં જે સૂત્રાંકો આપ્યા છે તે મારી દષ્ટિએ આપ્યા છે. ઉપર જણાવેલી પ્રતિઓમાં થેરાવલીમાં સૂત્રાંક છે જ નહિ અને સામાચારીમાં પણુ કેટલીકમાં જ મળે છે; પરંતુ આ રીતથી એ પ્રતિઓમાં મોટે ભાગે સૂત્રાંકોનું અખંડપણું જળવાયું નથી; જ્યારે મેં સૂત્રાંકોનું અખંડપણું જળવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. મેં જે સૂત્રવિભાગ કર્યો છે તેના ઔચિત્ય-અનૌચિત્યપણાની પરીક્ષાનું કાર્ય વિદ્વાનોને સોંપું છું.

સંક્ષિપ્ત અને ઘેવડા પાઠો—કલ્પસૂત્રની પ્રાચીન-અર્વાચીન પ્રતિઓમાં કોઈમાં કોઈ ઠેકાણે તે કોઈમાં કોઈ ઠેકાણે એમ, વારંવાર આવતા શબ્દો કે પાઠોને સંક્ષિપ્ત કરવામાં આવ્યા છે. ઉદાહરણ તરીકે દેવાણુપ્પિયા ને અહલે દેવા, અસણપાણલાહમસાહમ ને અહલે અ । પા । યા । સા કે અસણ ડ કે અ ડ એમ કરવામાં આવ્યું છે. ખંભાતની સં. ૧૨૪૭માં લખાયેલી પ્રતિમાં પ્રાચીન લેખન-પરંપરા જળવાયેલી હોઈ અસણ ણક અથવા અસણ ણ્ક અને કોઈ ઠેકાણે અસણ ણ્ક એમ કરેલ છે. જ્યાં એક શબ્દથી ચાર શબ્દ સમજી લેવાના હોય ત્યાં ચારના અંક તરીકે ણક, ણ્ક કે ણ્ક અક્ષરનો પ્રયોગ કરવામાં આવતો. આ જ પ્રમાણે જ્યાં છ શબ્દો સમજી લેવાના હોય ત્યાં છ સંખ્યાના જ્ઞાનાં. ૧૫

સૂચક તરીકે ફ, ફા કે ફા, ફા અક્ષર વાપરવામાં આવ્યો છે. તાડપત્રીય પ્રતિઓમાં એક બાબુ આ અક્ષરકો દ્વારા જ પત્રાંક સૂચવવામાં આવે છે. જેમને આ અક્ષરકોને જ્ઞાન નથી હોતું તે આવા અક્ષરકોને ગ્રંથમાંના ચાલુ પાઠના અક્ષર તરીકે માની લેવા કે અર્થસંગતિ કરવા પ્રયત્ન કરે છે અથવા એ અક્ષરકોને નકામા સમજી કાઢી નાખે છે. આ અક્ષરકોને જ્ઞાન પાછલા જ્ઞાનામાં વીસરાઈ જવાને લીધે ગ્રંથોમાં ઘણા ગોટાળા થયા છે અને પ્રતિઓનાં પાનાં અસ્તવ્યસ્ત રીતે લખાઈ ગયાં છે, જેની માડી અસર આપણે પૂજ્યપાદ આગમોદ્ધારક આચાર્ય ભગવાન શ્રી સાગરાનન્દસૂરીશ્વરજી મહારાજના અનુયોગદ્વારચૂર્ણિ આદિના સંપાદન અને સંશોધનમાં બેઈ શકીએ છીએ. પૂજ્યપાદશ્રી સમક્ષ આદર્શો અસ્તવ્યસ્ત આવ્યા અને તેઓ વધારે પ્રત્યન્તરો મેળવવાની આવશ્યકતા નહોતી ગણતા, એટલે ઉપરોક્ત અસરનું પ્રતિબિંબ તેમના સંપાદનમાં આવી જ ગય, એમાં શંકાને સ્થાન જ ન હોય. આ તેા થઈ સંક્ષિપ્ત પાઠોની વાત. હવે આપણે એવડાયેલા પાઠો વિષે બેઈએ—

હલપસૂત્રમાં આર્ષ સૂત્રપદ્ધતિ હોવાને લીધે સ્થાને સ્થાને કેટલીક વાર પાઠોનો એવડો ઉચ્ચાર કરવાનો હોય છે; આવે સ્થળે તેને કેટલીક વાર દૂંકાવવામાં આવે છે. આ દૂંકાવવાનો ક્રમ કોઈ પણ પ્રતિમાં આદિથી અંત સુધી એકધારો નથી; જેમકે વામં જાણું અંચેઈ, વામં જાણું અંવિત્તા આ પાઠને કોઈ પ્રતિમાં વામં જાણું અંચેઈ, વાર્તા આમ લખેલો હોય છે, તેા કોઈ પ્રતિમાં વામં જાણું અંચેઈ, ૨ ત્તા એમ લખેલો છે, બ્યારે કોઈ પ્રતિમાં વામં જાણું અંચેઈ, ૨ અંવિત્તા એમ લખેલું છે. મેં પ્રથમથી જ જણાવી દીધું છે કે મારા સંપાદનમાં એક પ્રતિને સુખ્ય તરીકે સ્વીકારીને હું આદ્યો છું, એટલે હું આશા રાખું છું કે મારા સંપાદન દ્વારા આ બધી વિવિધતા સહેજે જ વિદ્વાનોના ખ્યાલમાં આવી જશે. અને એથી આવા વિવિધ અને વિચિત્ર પાઠબેદોને મેં જતા કર્યા છે.

હલપસૂત્ર શું છે ?

‘પ્રસ્તુત હલપસૂત્ર, એ કોઈ સ્વતંત્ર સૂત્ર છે કે કોઈ સૂત્રનો અવાન્તર વિભાગ છે?’—એ વિષે શ્વેતાંબર જૈન શ્રીસંઘમાં—જેમાં સ્થાનકવાસી અને તેરાપંથી શ્રીસંઘનો પણ સમાવેશ થાય છે— ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની માન્યતા ચાલુ છે. શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક શ્રીસંઘ—જેમાં દરેકેદરેક ગચ્છોનો સમાવેશ થાય છે—એકીઅવાળે એમ કહે છે અને માને છે કે, હલપસૂત્ર એ કોઈ સ્વતંત્ર ગ્રંથ નથી, નવીન ગ્રંથ નથી, પરંતુ દશાશ્રુતસ્કંધ નામના છેદઆગમનો આઠમા અધ્યયન તરીકેનો એક મૌલિક અને પ્રાચીનતમ વિભાગ છે, અને તેના પ્રણેતા ચતુર્દશપૂર્વવિહ સ્થવિર આર્ય ભદ્રબાહુસ્વામી છે; બ્યારે સ્થાનકવાસી અને તેરાપંથી શ્રીસંઘો, દશાશ્રુતસ્કંધસૂત્રની કેટલીક પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં પ્રસ્તુત આઠમા અધ્યયનરૂપ હલપસૂત્રની અતિસંક્ષિપ્ત વાચનાને બેઈને, એમ માની લે છે કે, ચાલુ અતિવિસ્તૃત હલપસૂત્ર એ એક નવું સૂત્ર છે. આ બન્નેય માન્યતા અંગે પ્રામાણિક અને સ્પષ્ટ સમાધાન અને ઉત્તર મેળવવાના સળળ સાધન તરીકે આપણા સામે દશાશ્રુતસ્કંધસૂત્રની નિર્ચુકિત અને એ સૂત્ર ઉપરની ચૂર્ણિ, કે જે નિર્ચુકિતગ્રંથને આવરીને રચાયેલી છે, એ બે છે. આ નિર્ચુકિત અને ચૂર્ણિ એ બન્નેય હલપસૂત્ર ઉપરના વ્યાખ્યાગ્રંથો છે. નિર્ચુકિત ગાથારૂપે—પદ્યરૂપે પ્રાકૃત વ્યાખ્યા-ગ્રંથ છે. નિર્ચુકિત કે જે સ્થવિર આર્ય ભદ્રબાહુસ્વામી વિરચિત છે, અને ચૂર્ણિ કે જેના પ્રણેતા કોણ? —એ હબુ સુધી જાણવામાં નથી આવ્યું; તે છતાં આ બન્નેય વ્યાખ્યાગ્રંથો ઓછામાં ઓછું સોળસો વર્ષ પૂર્વેની રચનાઓ છે, એમાં લેશ પણ શંકાને અવકાશ નથી. હલપસૂત્ર ઉપરના આ બન્નેય વ્યાખ્યાગ્રંથો કે જે વ્યાખ્યાગ્રંથો મેં પ્રસ્તુત હલપસૂત્ર સાથે સંશોધન કરીને સંપાદિત કર્યા છે, તેનું

પારીકાકર્મથી અધ્યયન અને તુલના કરતાં નિર્યુક્તિ-ચૂર્ણિમાં જે હકીકત અને સૂત્રાંશોનું વ્યાખ્યાન જ્ઞેવામાં આવે છે, એ ઉપરથી સ્થાનકવાસી અને તેરાપથી શ્રીસંઘના ગીતાચેત્તિ પ્રસ્તુત કલ્પસૂત્રને કલ્પિત માની લેવાને કશું જ કારણ નથી મળતું. તેમ જ દશાશ્રુતસ્કંધ સૂત્રની ચૌદમા સૈદાના પ્રારંભમાં લખાયેલી અનેક પ્રતિઓ આજે વિદ્યમાન છે, જેમાં પ્રસ્તુત કલ્પસૂત્ર આઠમા અધ્યયન તરીકે સળંગ અને સંપૂર્ણ લખાયેલું છે. આથી કોઈને એમ કહેવાને તો કારણ જ નથી રહેતું કે સ્થાનકવાસી અને તેરાપથી સંપ્રદાય સામે કોઈ કલ્પિત આરોપો ઊભા કરવા માટે કે કલ્પિત ઉત્તરો આપવા માટેના સાધન તરીકે આ સૂત્ર રચી કાઢવામાં આવ્યું છે. જે આમ હોત તો સ્વતંત્ર કલ્પસૂત્ર કે એ કલ્પસૂત્રગર્ભિત દશાશ્રુતસ્કંધસૂત્રની આજે વિક્રમ સંવત ૧૨૪૭થી લઈને જે અનેકાનેક પ્રાચીન તાડપત્રીય અને કાગળ ઉપર લખાયેલી પ્રતિઓ મળે છે તે મળતી ન હોત. તેમ જ ઉપર જણાવેલી પ્રતિઓ ઉપરાંત નિર્યુક્તિ અને ચૂર્ણિમાં આ કલ્પસૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે તે પણ ન હોત. પ્રસ્તુત કલ્પસૂત્ર સાથે પ્રસિદ્ધ કરેલી નિર્યુક્તિ અને ચૂર્ણિ, એ કોઈ સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાત્રયો નથી, પરંતુ દશાશ્રુતસ્કંધસૂત્ર ઉપરની નિર્યુક્તિ અને ચૂર્ણિઓમાંથી કલ્પસૂત્ર પૂરતો જુદો પાડી લીધેલો અંશ જ છે, એ ધ્યાનમાં રહે.

કલ્પસૂત્રનું પ્રમાણ

કલ્પસૂત્ર કેવડું અને કેવા સ્વરૂપમાં હોવું જોઈએ, એ વિષે આજે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો અને તેમના મતને માન્ય કરનાર આપણા દેશના વિદ્વાનો એક જુદી જ માન્યતા ધરાવે છે. તેમનું ધારવું છે કે, કલ્પસૂત્રમાં ચૌદ સ્વપ્ન આદિને લગતાં કેટલાંક આલંકારિક વર્ણનો વગેરે કલ્પસૂત્રમાં પાછળથી ઉમેરાયેલાં છે. સ્થવિરાવલી અને સામાચારીનો કેટલોક અંશ પણ પાછળથી ઉમેરાયેલો હોવાનો સંભવ છે. આ વિષે મારા અધ્યયનને અંતે મને જે જણાયું છે તે અહીં જણાવવામાં આવે છે—

આજે આપણા સમક્ષ કલ્પસૂત્રની જે પ્રતિઓ છે, તે પૈકી ખંભાતના શ્રીશાંતિનાથના તાડપત્રીય ભંડારની પ્રતિ વિ. સં. ૧૨૪૭માં લખાયેલી હોઈ સૌ કરતાં પ્રાચીન છે; તેમાં ચૌદ સ્વપ્નને લગતો વર્ણકથાંથ બિન્નકુલ છે જ નહિ. તેમ જ મેં મારા સંશોધન માટે જે છ પ્રતિઓનો સંપૂર્ણપણે ઉપયોગ કર્યો છે તે પૈકી મ અને છ એ બે પ્રતિઓમાં સ્વપ્નને લગતો વર્ણકથાંથ પ્રકારાન્તરે અને અતિ સંક્ષિપ્ત છે; બ્યારે બીજી પ્રતિઓમાં વર્તમાનમાં પ્રચલિત સ્વપ્ન વિષેનો વર્ણકથાંથ અક્ષરશઃ મળે છે. આ રીતે ચૌદ સ્વપ્ન વિષે ત્રણ વાચનાન્તરો મારા જ્ઞેવામાં આવ્યાં છે. શ્રીમાન ચૂર્ણિકાર અને તેમને પગલે ચાલનાર ટિપ્પનકદાર પણ સ્વપ્નસંબંધી વર્ણકથાંથ માટે સર્વથા ચૂપ જ છે; સ્વપ્નસંબંધી વર્ણકથાંથના એક પણ શબ્દની તેઓ વ્યાખ્યા નથી કરતા. આ બધું જ્ઞેતાં સ્વપ્ન સંબંધી પ્રચલિત વર્ણકથાંથ અંગેના મૌલિકપણા વિષે જરૂર શંકાને સ્થાન છે. પરંતુ તે સાથે બીજો પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી ચૌદ સ્વપ્નોને જોઈને જાગે છે, એ સ્વપ્નોનાં નામ પછી તરત જ તણે સાં તિસલા સ્ત્રિયાણી હમે ઇયારુવે ઓરાલે ચોદ્ધ મહાસુમિણે પાતિત્તા ણં વડિબુદ્ધા સૂત્ર આવે છે; અર્થાત્ “ ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી આ અને આ પ્રકારનાં ઉદાર ચૌદ મહાસ્વપ્નને જોઈને જાગી” એ સૂત્રમાં “આ અને આ પ્રકારનાં ઉદાર” એ વાક્ય જ્ઞેતાં આપણને સહેજે એ પ્રશ્ન થાય છે કે “આ પ્રકારનાં ઉદાર એટલે કેવાં ઉદાર ?” આ ભત્તોના પ્રશ્ન કે જિજ્ઞાસા, આપણને ચૌદ સ્વપ્નને લગતા વર્ણકથાંથના અસ્તિત્વની કલ્પના તરફ ખેંચી જાય છે. અને આ કારણસર આ ઠેકાણે ચૌદ સ્વપ્નને લગતા કોઈ ને કોઈ પ્રકારના વર્ણકથાંથનું હોવું એ અનિવાર્ય બની જાય છે. પરંતુ જ્યાં

સુધી આપણા સામે બીજી પ્રાચીન પ્રતિઓ ન હોય ત્યાં સુધી એ વર્ણકગ્રંથ કેવો હોવો જોઈએ, એનો નિર્ણય કરવાનું કામ ધણું કઠિન છે. અત્યારના પ્રચલિત વર્ણકગ્રંથના મૌલિકપણા વિષે શંકાને સ્થાન છે; તે છતાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું અતિ આવશ્યક છે કે પ્રચલિત સ્વપ્નવિષયક વર્ણકગ્રંથ અર્વાચીન હોય તોપણ તે અનુમાન હજાર વર્ષથી અર્વાચીન તો નથી જ.

આ ઉપરાંત ઇન્દ્ર, ગર્ભાપહાર, અદ્વૈતશાલા, જન્મ, પ્રીતિદાન, દીક્ષા, કેવલજ્ઞાન, ચાતુર્માસ, નિર્વાણ, અંતઃકૃદ્ભૂમિ આદિવિષયક સૂત્રપાઠ અને વર્ણકગ્રંથના અસ્તિત્વની સાક્ષી તો ચૂર્ણિકાર પોતે પણ આપે છે. એ પછીનાં જિનચરિતો કે જેમાં ત્રેવીસ જિનેશ્વરોનાં ચરિત્ર અને અંતરે વિષેનાં સૂત્રપાઠનો સમાવેશ થાય છે, તેની તથા ગણધરાદિ સ્થવિરોની આવલી અને સામાચારીગ્રંથ હોવાની સાક્ષી નિર્યુક્તિકાર અને ચૂર્ણિકાર એમ બન્નેય સ્થવિરો પુરિમચરિમાણ કપ્પો નિ. ગા. ૬૨ અને તેની ચૂર્ણિ દ્વારા આપે છે. ગણધરાદિ સ્થવિરોની આવલી બાજે કલ્પસૂત્રમાં જે રૂપે જોવામાં આવે છે તેવી અને તેટલી તો ચતુર્દશપૂર્વધર ભગવાન શ્રી આર્ય ભદ્રાહુસ્વામિપ્રણીત કલ્પસૂત્રમાં હોઈ જ ન શકે. એટલે જ્યારે પ્રસ્તુત કલ્પસૂત્રને અથવા આગમેને પુસ્તકારૂઢ કરવામાં આવ્યાં, તે જમાનાના સ્થવિરોએ એ ઉમેરેલી છે, એમ કહેવું એ જ સવિશેષ ઉચિત છે. આમ છતાં એક પ્રશ્ન તો આપણા સામે આવી ઊભો જ રહે છે કે, આજની અતિ અર્વાચીન અર્થાત્ સોળમા-સત્તરમા સૈકામાં લખાયેલી, પ્રતિઓમાં જે સ્થવિરાવલી જોવામાં આવે છે, એ કયાંથી આવી? કારણ કે ખંભાત, અમદાવાદ, પાટણ, જેસલમેર વગેરેની સંખ્યાબંધ તાડપત્રીય પ્રતિઓ તપાસી, તેમાંથી મને પાછળના સ્થવિરોને લગતી સ્થવિરાવલી કોઈ પણ પ્રતિમાંથી મળી નથી. આમ છતાં એમ માનવાને તો આપણું મન જરાયે કપૂલ નથી થતું કે એ અંશ નિરાધાર હોય! એટલે આ વિષે ચોકસાઈભર્યું અન્વેષણ કરવાની આપણી ફરજ ઊભી જ રહે છે.

આટલું વિચાર્યા બાદ સામાચારી આવે છે. તેમાં શરૂઆતનાં પર્યુપણાવિષયક જે સૂત્રો છે તે પૈકી સૂત્રાંક ૨૩૧માં અંતરા વિ ય સે કપ્પહ, નો સે કપ્પહ તં રયણિ ઉવાયણાવિત્તણ આ પ્રમાણે જે સૂત્રાંશ છે તે પંચમીની ચતુર્થી કરાઈ તે પછીનો છે, એમ આપણને સ્વાભાવિક જ લાગે છે. આ સૂત્રાંશનો આપણે કેવો અર્થ કરવો જોઈએ અને ઉત્સર્ગ-અપવાદની મર્યાદાને લક્ષમાં રાખીને એની સંગતિ કેવી રીતે સાધવી જોઈએ?—એ વિચારવા જેવી બાબત છે. મને લાગે છે, અને ઉત્સર્ગ-અપવાદની મર્યાદાને મારી અલ્પ ભુદ્ધિએ હું સમજ્યો છું ત્યાં સુધી “સંવત્સરીપર્વની આરાધના કારણસર ભાદ્રપદ શુદ્ધિ પંચમી પહેલાં થઈ શકે, પરંતુ તે પછી નહિ” આ વચન સ્થવિર ભગવંતે તે સમયની મર્યાદાને લક્ષીને જ જણાવ્યું છે; પરંતુ તેટલા માત્રથી ઉત્સર્ગ-અપવાદની મર્યાદા જાણનાર ગીતાર્થોએ આ સૂત્રને સદા માટે એકસરખું વ્યાપક કરવું ન જોઈએ. અર્થાત્ ભગવાન શ્રી કાલકાર્ય સમક્ષ જે પ્રકારનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો તે જ પ્રકારનો તેથી ઊલટો પ્રસંગ કોઈ સમર્થ ગીતાર્થ સમક્ષ આવી પડે તો તે, પંચમી પછી પણ સંવત્સરીની આરાધના કરીને આરાધક થઈ શકે અને બીજાઓને પણ આરાધક બનાવી શકે. અને તેમ કરવામાં તે ગીતાર્થ સૂત્રાદાને અને ઉત્સર્ગ-અપવાદની મર્યાદાને સંપૂર્ણ રીતે આરાધે છે, એમ આપણે સમજવું જોઈએ.

આ ઉપરાંત સામાચારીનું વ્યાખ્યાન સંક્ષેપમાં નિર્યુક્તિકારે અને સમગ્રભાવે ચૂર્ણિકારે કરેલ હોવાથી તેના અસ્તિત્વની પ્રાચીનતા સ્વયંસિદ્ધ છે, એટલે એ વિષે મારે ખાસ વધારે કહેવા જેવું કશું જ રહેતું નથી.

કલ્પસૂત્રમાં પાઠભેદો અને સૂત્રોનું ઓછાવત્તાપણું

કલ્પસૂત્રની પ્રાચીન પ્રતિઓમાં પાઠભેદો અને સૂત્રોનું ઓછાવત્તાપણું ઘણું સ્થળે છે અને વિવિધ રીતે આવે છે. આ બધુંય અમે કલ્પસૂત્રની પાદટિપ્પણીમાં વિસ્તૃત રીતે આપેલું છે. આમ છતાં ચૂર્ણિકાર અને તેમને પગલે ચાલનાર ટિપ્પનકકારે તેમના યુગની પ્રાચીન પ્રતિઓને આધારે જે પાઠો સ્વીકારીને વ્યાખ્યાન કર્યું છે, તે પાઠભેદોનો સમાવેશ ઉપર જણાવેલ પાદટિપ્પણીમાં મોટે ભાગે થતો નથી. એટલે તે પાઠભેદોને તારવીને નીચે આપવામાં આવે છે :

ચૂર્ણિકારે સ્વીકારેલા પાઠભેદો

સૂત્રાંક	મુદ્રિત સૂત્રપાઠ	ચૂર્ણિપાઠ
૩	પુઠ્ઠવરત્તાવરત્તકાલસમગસિ	પુઠ્ઠવરત્તાવરત્તસિ
૧૪	-મુઙ્ગ-	-મુરવ-
૬૧	પટ્ટેહિ કુસલેહિ મેહાવીહિ જિયં	પટ્ટેહિ ણિણ્ણેહિ જિયં
૬૨	ઉણ્ણહોદણ્ણેહિ ય	(નથી)
"	અણ્ણગગણનાયગં આદિ સામાસિક વાક્ય	અસ્તવ્યસ્ત
૧૦૭	પિત્તિજ્જે	પેત્તેજ્જણ
૧૨૨	અંતરાવાસ	અંતરવાસ
૧૨૩	અંતગઢે	(નથી)
૧૨૬-૨૭	સૂત્ર	પૂર્વાપર છે.
૨૩૨	પજ્જોસવિયાણં	પજ્જોસવિણ
૨૮૧	અણ્ણઢ્ઢાબંધિસ્સ	અઢ્ઢાણબંધિસ્સ

ટિપ્પનકકારે સ્વીકારેલા પાઠભેદો

સૂત્રાંક	મુદ્રિત સૂત્રપાઠ	ટિપ્પનકપાઠભેદ
૩	પુઠ્ઠવરત્તાવરત્ત	અઢ્ઢરત્તાવરત્ત
૬	-માણંદિયા	-માણંદિયા ણંદિયા
૭	અત્થોગ્ગહં	અત્થોગ્ગહ્રાણં
૯	વિન્નાય-	વિન્નય-
"	ધારણ	વારણ
"	પરિનિટ્ઠિણ	સુપરિનિટ્ઠિણ
૧૪	મહયાહયનટ્ટગીયવાહયતંતીતલતાલતુહિય- ઘણમુઙ્ગપહુપહવાહયરવેણં	મહયાહયનટ્ટગીયવાહયસંહસંહિયક્કરમુહીપોયા- ધિરિધિરિયાપણવપહહમંમાહોરંમમેરીક્કહરી- દંદુહિલતવિતતઘણમુસિરતંતીતલતાલતુહિયમુઙ્ગ- પહુનાહયરવેણં
૨૬	રયણાણં ધત્થાદિ અહાવાયરે	રયણાણં જાવ અહાવાયરે
૩૩	પુઠ્ઠવરત્તાવરત્ત-	અઢ્ઢરત્તાવરત્ત-
૪૬	અતુરિયં અચ્ચવલમસંભંતાણ	અતુરિયમસંભંતાણ

सूत्रां३ सुप्रित सूत्रपाठ

५१ फलवित्तिविसेसे

५२ -चंचुमालइयरोमकूवे

५३ -संपुत्र-

५४ विन्नय-

५४ सूरे वीरे

६० -गुंजद्वारागसरिसे कमलायरसंडविबोहए
उडियम्मि सूरे सहस्सरस्सिम्मि दिणयरे
तेयसा जलते य सयणिज्जाओ अब्भुट्टेइ

६१ पीणणिज्जेहिं जिणणिज्जेहिं दप्पणिज्जेहिं
मयणिज्जेहिं विहणिज्जेहिं सविं-

॥ पट्टेहिं कुसलेहिं मेहावीहिं जिय-

६२ अहयसुमहग्घदूसरयणसुसंबुए

६३ अंगसुहफरिसयं

६५ सिग्घ० आदिपदरहित

६८ रत्ता वंदिय

७८ विउलेणं पुप्फ-

८४ - - आ विह वय्येने पाठ

॥ सन्निक्खिताइं

९२ उडुभयमाण

९२ -गंधमल्लेहिं ववगयरोगसोगमोहभयपरित्ता-
साजं तस्स गब्भस्स हियं मियं पत्थं गब्भ-
पोसणं तं देसे य काले य आहारमाहारे-
माणी विवित्तमउएहिं सयणासणेहिं पइरि-
क्कसुहाए मणाणुकुलाए विहारभूमीए
पसत्थदोहला संपुत्रदोहला सम्माणिय-
दोहला अविमाणियदोहला वुच्छिन्नदोहला
विणयीदोहला सुहं सुहेणं

९७ अने ९९ सूत्र

९७ -आइंखग-

टिप्पन३पाठभेद

फलविसेसे

चंचुमालइए ऊसवियरोमकूवे

-पुत्र-

विन्नय-

सूरे धीरे वीरे

-गुंजद्वबंधुजीव [पारावतचलणनयणपरहुयसु-
रत्तलयण जासुयणकुसुमरासि] हिगुलयणिय-
रातिरेयरेहंतसरिसे कमलायरसंडविबोहए उट्ठि-
यम्मि सूरे सहस्सरस्सिम्मि तस्स य करपहार-
परद्धम्मि [अंधकारे वालायवकुंमेणं खचिय
व्व जीवलोए सयणिज्जाओ अब्भुट्टेइ ॥]

पीणणिज्जेहिं दीवणिज्जेहिं दप्पणिज्जेहिं
तिप्पणिज्जेहिं सविं-

पत्तट्टेहिं णिउणेहिं जिय-

नासानीसासजायवोज्जवक्खुहरवन्नफरिसजुत्त-
हयलालापेलवातिरेगधवलकणगखचियंतकम्म-
दूसरयणसंबुए

अंगसुहफासयं

सिग्घ०आदिपदसहित

रत्ता अच्चियवंदिय-

विउलेणं असणेणं जाव पुप्फ-

महापहेसु वा पथी छे

सन्निक्खिताइं सन्निहियाइं

सव्वत्तुभयमाण

गंधमल्लेहिं जं तस्स गब्भस्स हियं मियं पत्थं गब्भ-
पोसणं तं देसे य काले य आहारमाहारेमाणी
विवित्तमउएहिं सयणासणेहिं पइरिक्कसुहाए
मणाणुकुलाए विहारभूमीए पसत्थदोहला सम्मा-
णियदोहला अविमाणियदोहला वुच्छिन्नदोहला
संपुन्नदोहला विणियदोहला ववगयरोगसोग-
मोहभयपरित्तासा सुहं सुहेणं

टिप्पन३ पत्र १२-१३नी ३ अंकनी पाठटिप्पणी
नुओ. ६६ सूत्रभांते उस्सुककं थी अणेगताला-
यराणुचरियं सुधीने सूत्रपाठ टिप्पन३भां ६७
भा सूत्रभां आवी जय छे.

-आरक्खग

સૂત્રાંક	મુદ્રિત સૂત્રપાઠ	ટિપ્પનકપાઠભેદ
૧૦૧	તેણં મિત્તનાદ્નિયગસયણસંબંધિપરિજનેણં નાયણહિ ય સદ્ધિં તં	તસ્સ નિયગસયણસંબંધિપરિજણસ્સ નાયાણ ય તં
૧૦૨	-મુત્તોત્તરાગયા	મુત્તોત્તરાણ
૧૧૧	ચેચ્ચા ઘણં ચેચ્ચા રજ્જં	ચેચ્ચા રજ્જં ચેચ્ચા ઘણં
૧૧૩	મીસિણ્ણં મંજુમંજુણા	મીસિણ્ણં અભિભવિય ગામકંટણ મંજુમંજુણા
૨૪૦	┌ ─ આ ચિહ્ન વચ્ચેનાં પાઠ	૨૪૧ સૂત્રમાં મત્તદ્દેણં પજ્જોત્તવિત્તણ પથ્થી છે.

ચૂર્ણિકાર-ટિપ્પનકકારે સ્વીકારેલા પાઠભેદો

સૂત્રાંક	મુદ્રિત સૂત્રપાઠ	ચૂર્ણિ-ટિપ્પનક-પાઠભેદ
૧૧૩	ઘોસેણ ય પહિબુજ્જમાણે પ ૨ સવિવ-	ઘોસેણ અપહિબુજ્જમાણે સવિવ-
૧૨૩	સુવ્વયમ્મી નામં	અગિવેસે નામં
૧૨૩	અચ્ચે લવે મુહુત્તે પાણુ	અચ્ચી લવે મુત્તે પાણુ
૧૨૭	અમાવસાણ	અવામંસાણ
૨૨૫	માટ્ઠાઈં સંપઘૂમિયાઈં	મટ્ઠાઈં સમટ્ઠાઈં સંપઘૂમિયાઈં
૨૪૧	હસિણોદણ વિયહે	સુદ્ધવિયહે
૨૬૧	નગરે થી ચેવ ઇવમાહક્કહ્વહ સુધી	નગરે સદેવમણુયામુરાણ પરિસાણ મજ્જદ્દાંટતે ચેવ ઇવમાહક્કહ્વહ

આ ઉપરાંત પ્રત્યંતરોમાં ઓછાવતાં સૂત્રો, ઓછાવતા પાઠો, પાઠભેદો અને સૂત્રોના પૂર્વાપરને લગતા જે વિવિધ પાઠાંતરો છે, તે અમે તે તે સ્થળે પાઠટિપ્પણીમાં આપેલા છે; તેનું અવલોકન કરવા વિદ્વાનોને ભક્ષામણુ છે.

કલ્પસૂત્રનિર્યુક્તિ આદિની પ્રતિઓ

પ્રસ્તુત કલ્પસૂત્રની આવૃત્તિ સાથે કલ્પનિર્યુક્તિ, કલ્પચૂર્ણિ અને પૃથ્વીયંદ્રાચાર્ય વિરચિત કલ્પ-ટિપ્પનક—આ ત્રણ વસ્તુ પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે, એ ઉપર કહેવાઈ ગયું છે. આ ત્રણે પ્રથેની પાંચ પાંચ પ્રતિઓનો મેં આદિથી અંત સુધી સળંગ ઉપયોગ કર્યો છે. એ પ્રતિઓ ખંભાત અને જેસલમેરના જ્ઞાનભંડારની હતી. આ પ્રતિઓનો મેં ખાસ કોઈ સંકેત કે તેની સંજ્ઞા રાખી નથી. પણ જે પાઠ એક પ્રતિમાં હોય તેને પ્રત્યં કે પ્રત્યન્તરે થી જણાવેલ છે અને જે પાઠ ઘણી પ્રતોમાં હોય ત્યાં પ્રત્યન્તરેણુ એમ પાઠભેદ સાથે જણાવ્યું છે. ઉપરોક્ત બધીજ પ્રતિઓ તાડપત્રીય પ્રતિઓ છે અને તે તેરમા અને ચૌદમા સૈકામાં લખાયેલી છે. અર્થાત્ મેં મારા સંશોધન માટે પ્રાચીન પ્રતિઓ કામમાં લીધી છે.

નિર્યુક્તિ અને ચૂર્ણિની ભાષા

ઉપર જેમ કલ્પસૂત્ર માટે કહેવામાં આવ્યું છે, તેમ નિર્યુક્તિ-ચૂર્ણિની જે પ્રાચીન પ્રતિઓ મારા સામે છે, તેમાં ભાષાપ્રયોગોનું વૈવિધ્ય ઘણું છે. આ ભાષાવૈવિધ્ય અને તેના મૌલિક સ્વરૂપને વીસરી જવાને કારણે આજની જેમ પ્રાચીન કાળના સંશોધકોએ પણ પ્રથેમાં ઘણા ઘણા ગોટાળા કરી નાખ્યા છે. આ ગોટાળાઓનો અનુભવ પ્રાચીન પ્રતિઓ ઉપરથી પ્રથેનું સંશોધન કરનારને બહુ

સારી રીતે હોય છે. આવા પાઠોનાં ઢગલાખંધ ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ છે. તે છતાં હું અહીં માત્ર પ્રસ્તુત કલ્પચૂર્ણિમાંથી એક જ ઉદાહરણ આપું છું, જે ઉપરથી વિદ્વાનોને ખ્યાલ આવશે કે આવા પાઠોના સંશોધકોને શાબ્દિક શુદ્ધિ સિવાય અર્થસંગતિ વિષે કશુંયે ધ્યાન નથી હોતું. પ્રસ્તુત કલ્પસૂત્રની ચૂર્ણિમાં (પૃ. ૯૪માં) મા પળતિજ્જિસ્સં તિ આ શુદ્ધ પાઠ લેખકોના લિપિદોષથી માણતિજ્જિસ્સં તિ પાઠ બની ગયો અને ઘણી પ્રતિઓમાં આ પાઠ મળે પણ છે. આ પાઠ કોઈ ભાગ્યવાને સુધારવા પ્રયત્ન કર્યો અને તેને બદલે તેમણે મોણ તિજ્જિસ્સં તિ પાઠ કર્યો, જેની અર્થ-દષ્ટિએ સંગતિ કર્શી જ નથી. ખરી રીતે મા પળતિજ્જિસ્સં તિ (સં. મા પનકયિષ્યન્ ઇતિ) એનો અર્થ “ નિગોદ અથવા ફૂગ ન વળે ” એ છે. આવા અને આથીયે લિપિદોષ આદિના મોટા ગોટાળાઓ ચૂર્ણિત્રંથોમાં ઘણા જ થયા છે. અને આ બધા ગોટાળાઓ આજના મુદ્રિત ચૂર્ણિત્રંથોમાં આપણને જેમના તેમ જોવા મળે છે.

અહીં પ્રસંગોપાત્ત જૈન મુનિવરોની સેવામાં સવિનય પ્રાર્થના છે કે, જૈન આગમો અને તે ઉપરના નિર્ચુકિત-ભાષ્ય-ચૂર્ણિ આદિ વ્યાખ્યાત્રંથોનું વાસ્તવિક અધ્યયન અને સંશોધન કરવા ઈચ્છનારે પ્રાકૃતાદિ ભાષાના ગંભીર જ્ઞાન માટે શ્રમ લેવો જોઈએ. આ જ્ઞાન માટે માત્ર ભગવાન શ્રી હેમચંદ્ર-ચાર્યકૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણ જ બસ નથી. પ્રાકૃતભાષાના અગાધ સ્વરૂપને જોતાં આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રકૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણ એ તે પ્રાકૃતભાષાની આળખોથી જ બની જાય છે. એટલે આ માટે નિર્ચુકિત-ભાષ્ય-ચૂર્ણિ આદિ ત્રંથોનું ભાષાજ્ઞાનના વિવેક અને પૃથક્કરણપૂર્વક અધ્યયન કરવું અતિ આવશ્યક છે. આ અધ્યયનને પરિણામે ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રસૂરિના ઉપર આળખોથીરૂપે ઝોળખાવેલા પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં કેટલાં અગાધતા અને ગંભીર્ય ભર્યાં છે અને એ વ્યાકરણનું સર્વાંગી સ્વરૂપ ઘડવા માટે તેમણે કેટલું અગવાહન અને શ્રમ કર્યો છે, તેનો આપણને ખ્યાલ આવી શકે છે. પ્રાચીન પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં જે પ્રયોગો અને સૂત્રો નહોતાં એ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં ક્યાંથી આવ્યાં? તેમ જ એ ભાષા ઉપર લેખકોના લિપિદોષ, ભાષાઓનાં વિભિન્ન વર્ગોની શી શી અસર થઈ છે અને તેનો વિવેક કેટલી ધીરજથી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે કર્યો છે?—તેનો સાચો જવાબ જૈન આગમો અને તે ઉપરના વ્યાખ્યા-ત્રંથો આદિના અધ્યયનથી જ આપી શકાય તેમ છે. આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણની રચના બાદ વિશ્વનાં બધાં જ પ્રાચીન પ્રાકૃત વ્યાકરણો ગૌણ બની ગયાં છે, તેનું કારણ એમના વ્યાકરણની સર્વદેશીયતા અને સર્વાંગપૂર્ણતા છે.

આ ઉપરાંત, જૈન આગમોના અધ્યયન અને સંશોધન માટે જેટલી ભાષાજ્ઞાનની આવશ્યકતા છે, તેટલી જ જરૂરિયાત ઉત્તરોત્તર લેખકદોષોદિને કારણે અશુદ્ધિના ભંડારરૂપ બની ગયેલા જૈન આગમો અને તે ઉપરના નિર્ચુકિત-ભાષ્ય આદિ વ્યાખ્યાત્રંથોના અધ્યયન આદિ માટે પ્રાચીન ત્રંથસ્થ લિપિ અને તેમાંથી લેખકોએ ઉપજાવી કાઢેલા ભ્રામક પાઠો કે વિવિધ પ્રકારના લિપિદોષોના જ્ઞાનની પણ છે. આ લિપિની મૌલિકતા અને લેખકોએ કરેલી વિકૃતિઓનું ભાન જેટલું વિશેષ એટલી જ ત્રંથસંશોધનમાં સરળતા રહે છે. આ સાથે પ્રાચીન ત્રંથોમાં જ્યાં સંખ્યાનો નિર્દેશ કરવામાં આવતો કે ભાંગાઓ અથવા ભંગજન્ય વર્ગોની સંખ્યા આદિ દેખાડવામાં આવતાં ત્યાં તેમને અક્ષરાંકોમાં દેખાડતા. એટલે એ અક્ષરાંકોનું જ્ઞાન પણ એટલું જ આવશ્યક છે.

વિષયાંતર થઈને આટલું જણાવ્યા પછી હું મૂળ વિષય તરફ આવું છું. ઉપર જણાવેલા ભ્રામક પાઠો કે લિપિભેદજનિત વિકૃત અશુદ્ધ પાઠોના પાઠાભેદોને મોટે ભાગે મેં જતા કર્યાં છે. તેમ છતાં કેટલેક ઠેકાણે તેવા વિવિધ પાઠો કે જેની અર્થસંગતિ કોઈ રીતે થઈ શકતી હોય, તેવા પાઠો આપ્યા

પણ છે. જુઓ ચૂર્ણિ, પત્ર ૯૦, ટિ. ૨. આ ઠેકાણે પક્કમટ્ટિયં સં. પકવમૃત્તિકમ્ એકમટ્ટિયં સં, એકમૃત્તિકમ્ પક્કમિજ્જયં સં. પ્રકાન્તવ્યમ્ આ ત્રણ પાઠભેદો અપાયા છે. એ જ રીતે યોગ્ય લાગ્યું છે ત્યાં તેવા પાઠભેદોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. કેટલીક વાર પ્રાકૃત લાપાભેદજનિત હળ્લરો પ્રકારના પાઠો પૈકી કોઈ કોઈ પાઠભેદો નોંધ્યા છે; આકી મોટે ભાગે જતા કરવામાં આવ્યા છે. ઉદાહરણ તરીકે જણાવું જણાવું જણાવું જણાવું, ઉડબદ્ધિતા ઉડુબદ્ધિતા, ઓવદ્ધિતા, પુણિમાતે પુણિમાએ પોણિમાતે, લોક લોઝ લોય લોગ લોત, મોક મોગ મોઝ મોય મોત ધ્યાદિ. આવા સ્વરવિકાર, વ્યંજનવિકાર, પ્રત્યયવિકાર વગેરેને લગતા અનેકવિધ પાઠો પૈકી કવચિત્ કવચિત્ પાઠભેદો આવ્યા છે; આકી મોટે ભાગે એવા પાઠોને જતા કરવામાં આવ્યા છે.

ટિપ્પનકકાર આચાર્ય શ્રી પૃથ્વીચંદ્રસૂરિ મહારાજ છે. તેમના સમયાદિ વિષે હાલ તુરતમાં કશું કહેવાની મારી તૈયારી નથી. એટલે માત્ર તેમને વિષે એટલું કહું છું કે તેઓ ચૌદમા સૈકામાં વિદ્યમાન હોવાનો સંભવ છે. ટિપ્પનકકારે ટિપ્પનકની રચના કરવામાં ચૂર્ણિકારનું અનુગ્રામિપણું સાધ્યું છે. ચૂર્ણિકાર અને ટિપ્પનકકારે આખા કલ્પસૂત્ર ઉપર શબ્દશઃ વ્યાખ્યા નથી કરી એટલે તેમના સામે કલ્પસૂત્રની વાચના કેવી હશે એ સ્પષ્ટપણે કહેવું મુશ્કેલ છે. તેમ છતાં તેમની વ્યાખ્યાઓમાં જે કેટલાંક ખીન્ને છે તે ઉપરથી જે પૃથક્કરણ થઈ શકે તે મેં આ પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે.

અંતમાં પ્રસ્તુત કલ્પસૂત્રનું જે રૂપ ઘડાવું જોઈએ તેમાં મારી નજરે કેટલીક ગણપ રહી છે, પણ તેમાં મારી જેસલમેરના જ્ઞાનભંડાર વગેરેની પ્રવૃત્તિ કારણ છે. તે છતાં પ્રસ્તુત કલ્પસૂત્રનું સંખ્યાબંધ પ્રાચીન પ્રતિઓને આધારે જે પ્રામાણિક રૂપ ઘડાયું છે તે એકંદર ઠીક જ ઘડાયું છે. આ કાર્યમાં હસ્તરથભાવજનિત અનેકાનેક સ્ખલનાઓ થવાનો સંભવ સહજ છે, તેને વિદ્વાનો ક્ષમાની નજરે જુઓ અને યોગ્ય સંશોધન કરે એ અભ્યર્થના છે.

(' કલ્પસૂત્ર ' સંપાદન, સને ૧૯૫૨)